

DIYARBEKİR BEYLERBEYLİĞİ'NİN İLK İDARİ TAKSİMATI

Nejat Göyünç

XVI. yüzyılın başlarında safevî hakimiyetine giren Doğu Anadolu'nun 23 Ağustos 1514'de vuku bulan ve Şah İsmail'in kat'i yenilgisi ile sonuçlanan Çaldıran Savaşı'ndan sonra, tedricen, Osmanlı İmparatorluğuna bağlandığı¹, bu hadiselerde *Heşt-Bihîşt* müellifi İdris-i Bitlîsi²'nin ve Bıyıklı Mehmed Paşa'nın büyük rol oynadıkları malumdur.

Yavuz Sultan Selim, 6 Eylül 1514'de Tebriz'i de feth ettikten sonra kışlamak üzere Amasya'ya dönünce, beraberinde bulunan İdris-i Bitlîsi'yi Doğu Anadolu'ya göndermiş, kendisine, Urmiye Gölü'nden Malatya ve Diyarbekir'e kadar uzanan bölgenin ümerasını safevîlere karşı ayaklandırarak Osmanlı Devleti hizmetine girmelerini temin görevini vermişti. İdris-i Bitlîsi'nin faaliyetleri müsbet bir sonuç vermekte gecikmedi³. Urmiye çevresinde Emir Sârim'in oğullarının hudutlarını İranlılara karşı korumaları, ülkelerindeki safevî taraftarlarını kovmaları gibi hususlar ile birlikte

¹ Bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Yeni kaynak ve vesikaların ışığında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi*, *Tarih Dergisi*, XVII, 1988, 49-78.

² M. Şükrü, *Dast Heşt Bihîst des İdrîs Bitlîsî*, *Der Islam*, XIX, 1931, 131-157; V. L. Ménage, *Bitlîsî*, *EP*, 1207-8.

³ İdris-i Bitlîsi'nin 1515-16 kışında Doğu Anadolu ve çevresindeki faaliyetleri için en emin kaynaklar bu hususta osmanlı hükümdarına gönderdiği farsça bir arz (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E. 8333/2) ile oğlu Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi'nin *Zeg'i Heşt-Bihîşt* (Süleymaniye Ktb., Esad Efendi kısmı, No. 2447)'te babasından aynen nakli ettiği kısımlardır. Yukarıdaki belgenin kısmen ve meâlen yapılan bir tercümesi, tıpkı baskısı ile beraber, Nazmi Sevgen (*Kürtler III, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 7, 1968, 57-61) tarafından neşredilmiştir. Lâkin metinde birçok kelimelerin noktasız veya kısmen noktalı yazılışı, bilhassa özel isimlerin okunuşunda hatâlara düşülmesine yol açmıştır.

bunların Sorân hâkimi Emir Seyyid Bey ve Baban kürtleri tarafından himayesi de sağlandı. Beradost kabilesi emirleri Yusuf İskender Bey ve Sultan Ahmed osmanlıların safına katıldılar, bu halvalideki kabileler uzlaştırıldı. İmâdiye hâkimi Emir Seyfettin⁴, oğlu Emir Hüseyin, Cizre hâkimi Şah Ali Bey⁵ Yavuz Sultan Selim'e biatlerini bildirdiler. Osmanlı ve safevî taraftarı kürt kabileleri arasında başlayan mücadeleler birinciler lehine neticelendi. Cizre ile Musul arasındaki sahra yağma ve tahrip edildi. Bu meydana, Diyarbekir ahalisi de ayaklanarak şehirdeki safevî kuvvetlerinden bir kısmını öldürdüler, geri kalanlarını da sur dışına kovalayıp çıkardılar, Osmanlı hükümdarına biatlerini bildirerek kendisinden yardım talep ettiler.

Lâkin, kısa bir müddet sonra, âsi şehir Şah İsmail'in kumandanlarından Karahan tarafından kuşatıldı. Muhasara bir yıl kadar devam etti. Bu süre içerisinde Osmanlı devleti mahsurlara, sadece bir defa yardım edebildi. Dergâh-ı Âli müteferrikalarından aslen Diyarbekirli Yiğit Ahmed kumandasındaki takviye kuvvetleri gizlice şehre girdiler⁶. 1515 senesi Eylül'ünde Bıyıklı Mehmed ve Rum⁷ Beylerbeyi Şâdi Paşalar idaresindeki esas Osmanlı Birlikleri Diyarbekir civarına gelince, Karahan muhasarayı kaldırarak Mardin istikametinde çekildi. Osmanlılar aynı ayın ortalarında şehre girdiler, burçlar üzerine â'lâm-ı zaferî çektiler⁸.

⁴ Emir Seyfeddin Bey İdris-i Bitlîsi'nin eski ve çok samimi bir dostu idi (Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi, *aynı eser*, 67a).

⁵ Cizre emiri olup Karahan ile uzun ve kanlı mücadelelerde bulunan Emir Şeref'in kardeşi ve Emir Bedr'in oğlu olan Şah Ali Bey iktidara gelince, önceleleri Şah İsmail'in tarafını tutmuş, fakat safevî hükümdarı kısa bir süre sonra, Cizre emirlerini yakalatarak haps ettirmiş, Cizre'ye sonraları Çaldıran muharebesinde ölen Mehmed Han Ustaçalu'nun ve Karahan'ın kardeşleri Ulaş Bey'i kendisine nâib olarak göndermişti. Şah Ali Bey hapisten firar ettikten sonra da, tabii olarak safevîlere muhasım bir tavır takınmıştır (Şeref Hân b. Şemseddin Bitlîsî, *Kitab-ı Şeref-nâme*, neşr eden: Véliamiof - Zernof, St. Petersburg 1860, I, 124-128).

⁶ Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi, *aynı eser*, 75b; Hoca Sa'adeddin, *Tacü't-Tevarih*, İstanbul 1280, II, 303; J. von Hammer, *Deslet-i Osmanîyye Târîhi*, terc. M. Âtâ, İstanbul 1230, IV, 155.

⁷ Bu tabir için bk. M. Tayyip Gökbilgin, *XV. ve XVI. asırlarda Rûm egâleti*, *Vakıflar Dergisi*, VI, 1965, 51.

⁸ Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi, *aynı eser*, 79b; Hoca Sa'adeddin, *aynı eser*, II, 310; Âli. *Kânâ'ül-Ahbâr*, Üniversite Ktb., T. Y. 5958, 187a.

4 Kasım 1515 (27 Ramazan 921)'de Bıyıklı Mehmed Paşa Diyarbekir Beylerbeyliği'ne tayin olundu⁹. Bıyıklı Mehmed Paşa'ya ve hadiselerde büyük rol oynayan İdris-i Bitlîsi'ye padişah tarafından birçok hediyeler gönderildi¹⁰. Bununla beraber bu havalide Osmanlı Devleti ile safeviler arasındaki, bölgenin mutlak hakimiyetini ele geçirmeği hedef tutan mücadele daha bir müddet devam etti. 1517 senesi Mayıs ayı ortalarında Bıyıklı Mehmed Paşa kumandasındaki osmanlı kuvvetleri, Mardin'in Koçhisar (şimdi: Kızıltepe) kazasının yakınlarında, Koruk mevkiinde¹¹ İranlıları kat'i ve nihâi bir yenilgiye uğrattılar, İran ordusunun kumandanı Karahan bu muharebede maktul düştü¹². Böylelikle, Diyarbekir

⁹ Haydar Çelebi, *Raznâme* (Feridûn Bey, *Münşeddî's-Salâtîn*, İstanbul 1247, I, 470'de).

¹⁰ Haydar Çelebi, *agnı eser* (*Münşeddî's-Salâtîn*, I, 484); Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi, *agnı eser*, 85b.

¹¹ Bu muharebenin cereyan ettiği yeri mahallî kaynaklar muhtelif şekillerde belirtmektedirler: «*der nevâhi-ği sahrâ-ği Dede Kargın be-nezdik-i şehri köhne Koçhisar*» (Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi, *agnı eser*, 83a), «*der ilengi Foruk*» (İskender Müşî, «*Târih-i Âlem-ârâ-ği Abbâsî*, Tabriz 1314, 88), «*der Koruk ser-i Mardin*» (Hasan Rumlu, *Ahsan al-Tevârîh*, neşr eden: C. N. Seddon, *A Chronicle of the Early Safavids*, Baroda 1931, I, 157), «*Dede Kargın sahrasında*» (Hoca Sa'deddin, *agnı eser*, II, 318), «*Dede Kargın*» (Âlî, *agnı eser*, göst. yer). Bu kayıtlardan anlaşıldığına göre, Hoca Sa'deddin Efendi ve Âlî gibi osmanlı kaynakları Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi'den faydalanmışlardır. Babasının notlarını aynen nakl eden Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi'nin eserinde de muharebenin «*Dede Kargın sahrasında*» değil, onun «*nevâhisinde, eski şehir Koçhisar yakınlarında*» yani Koçhisar civarında cereyan ettiği belirtilmektedir. Kendisinden faydalananlar «*nevâhi*» kelimesini kullanmayarak «*Dede Kargın sahrası*» demekle yetinmişlerdir. Bu sebeple Osmanlı-Safevî kuvvetleri arasındaki muharebe «*Dede Kargın muharebesi*» adı ile şöhret bulmuştur. Bununla beraber muharebenin sade «*eski Koçhisar*» (Kızıltepe) yakınlarında yapıldığını bildiren eserler de vardır (Münâccim-başı, *Sahâifül-Ahbâr*, İstanbul 1285, III, 430; Solak-zâde *Târih*, İstanbul 1298, 388). «*Dede-Kargın*» Mardin-Virânşehir arasındaki eski bir kale olup (Bk. Jean Baptiste Tavernier, *Les six voyages en Turquie, en Perse, et aux Indes*, Paris 1682, nouvelle édition, I, 152) bugün Dede köyü adını taşımaktadır.

İran menşeli kaynaklardaki Foruk - Koruk farkı ف ve ق harflerinin yakınlığından, istisnâh esasında tek noktaya unutulmasında doğmuş olmalıdır. Osmanlı tahrir defterlerinde Mardin'de Koruk-depe isimli bir köye rastlanmaktadır (Bağbakanlık Arşivi, *Tapu Defteri*, kısaca: BA, TD 64, 247; TD 998, 48).

¹² Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi, *agnı eser*, 83b; Hoca Sa'deddin, *agnı eser*, II, 318; J. v. Hammer, *agnı eser*, IV, 167.

bölgesinin bir çok kısımları osmanlı hakimiyeti altına girdi, Hısn-ı Keyfa, Ergani, Ruha, Mardin, Siirt gibi Güney-doğu Anadolu'nun önemli şehirleri ve kaleleri biribiri ardından ele geçirildiler.

Yukarıda, kısaca, hülâsa edilen hadiselerin tafsilâtını, hayli teferruatlı olarak, bizzat İdris-i Bitlîsi'nin kaleminden veya onun verdiği bilgilere dayanarak yazılmış eserlerden¹³ öğrenmek mümkündür. Buna karşılık, Diyarbekir Beylerbeyliği'nin ilk idarî taksimatı, dolayısı ile kapladığı saha hakkında çok mahdud malûmata tesadüf edilmektedir. İdris-i Bitlîsi'den, Diyarbekir'in fethi ve silesi ile, Edirne'den kendisine gönderilen «*evâsî-ı Şevvâl 921*» (18-28 Kasım 1515) tarihli bir «*nâme-i humâyun*» sûreti münasebeti ile, Diyarbekir'e Bıyıklı Mehmed Paşa'ya «*nişân-ı şerifle mu'anven*» boş «*ahkâm kâğıtları*» gönderildiği, bunların müellif tarafından doldurularak aralarındaki silsile-i merâtibe göre, sancak verilen beylere yollaması istendiği anlaşılmaktadır¹⁴. Haydar Çelebi Rûz-nâmesi'nde de bu husus teyid edilir, bunların cem'an otuz adet olup yirmi ikisinin berât, birinin beylerbeyi berâtı, geriye kalanlarının da istimâlet-nâme olduğu belirtilir¹⁵.

Zaman zaman osmanlı arşivlerinde, Kanunî Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarında tertiplenmiş olması muhtemel, Osmanlı İmparatorluğu'nun idarî taksimatını gösterir defterlere rastlanmaktadır. Bunlardan birisi Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndeki D. 9772'dir. Bu vesikayı uzun açıklamalar ve notlarla birlikte yayınlayan sayın Ömer Lütfi Barkan¹⁶, onun 1520 senesine ait olduğunu tesbit etmiştir¹⁷. Defterin «*vilâyet-i Diyârbekir*» başlığını taşıyan kısmında (4a-5a) şu malûmat verilmektedir:

«*Livâ-i Kara Hâmîd*¹⁸, *Beylerbegi Mehmed tasarrufunda*,

¹³ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E. 8838/1; Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi, *agnı eser*, göst. yer; Hoca Sa'deddin, *agnı eser*, göst. yer; J. von Hammer, *agnı eser*, göst. yer; N. Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969, 15 vd.

¹⁴ Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi, *agnı eser*, 85a vd.

¹⁵ Feridûn Bey, *agnı eser*, I, 470.

¹⁶ H. 933-934 (M. 1527-1528) malî yılına ait bir bütçe örneği, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul, XV (1933-1934), 251-328.

¹⁷ Ö. L. Barkan, *agnı eser*, 308, not 1.

¹⁸ Diyarbekir (bugünkü telâfuzu: Diyarbakır) şehrinin eski adı, bilindiği

Livâ-i Kemâh, Karaçin-oğlu Ahmed Bey¹⁹ tasarrufunda, hâsıl: 400.000,
Livâ-i Harput, Çavuş Ahmed Bey²⁰ tasarrufunda, hâsıl: 400.000,
Livâ-i Ruhâ (bagün: Urfa), Balta-oğlu Piri Bey tasarrufunda, hâsıl: 400.000,
Livâ-i Arabgîr, İskender Bey veled-i Yularkısdı²¹ tasarrufunda, hâsıl: 300.000,
Livâ-i Ergani, Yiğit Ahmed Bey²² tasarrufunda,
Livâ-i İspîr, mahlûl,
Livâ-i Bağburd, mahlûl,
Livâ-i Kığı, Diyarbekir Beylerbeyisi Mehmed Bey zikir olan sancâğı Mehmed Bey nâm kimesneye tevcih eylemiş, amma berât verilmemiş.

Bu dokuz livâyı takiben de Diyarbekir Beylerbeyliği'ne bağlı diğer yirmi sekiz livâ sıralanmaktadır:

Livâ-i Çemişkezek, Hüseyn Bey²³ tasarrufunda,
Livâ-i Hizo, Mehmed Bey tasarrufunda,
Livâ-i Atak, Ahmed Bey²⁴ tasarrufunda,

gibi, Âmid olup Türkçe kaynaklarda Kara Âmid veya Kara Hamid şeklinde zikir edilir. Kara sîstü, şehri çevreleyen surların sıyah bazalttan yapılmış olmasından mütevellittir.

¹⁹ Dede Kargın sabrası civarında osmanlı ve safevî kuvvetleri arasındaki muharebede bulunmuştur, bk. TSMA (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi), E. 8333/1; Ebü'l-Fazl Mehmed Efeodi (agnî eser, 83a)'de kendisinin bu savaşta bulunduğundan bahs edilmemektedir. Ayrıca krş. Ö. L. Barkan, *agnî eser*, 306.

²⁰ İdris-i Bitlîsî Çavuş Ahmed'in yukarıda bahs edilen savaşta bulunduğundan kayd etmektedir (Bk. TSMA, E. 8333/1).

²¹ Bk. Peçevi, *Tarih*, İstanbul 1283, I, 118.

²² Dergâh-ı Âlî müteferrikalarından olup Diyarbekir'in Karahan tarafından muhasarası sırasında beraberindeki takviye kuvvetleri ile şehre girmeye muvaffak olan Yiğit Ahmed Bey Diyarbekir'de bir mescit yaptırmıştı, bu sebeple 1540 tarihlerinde bulunduğu mahalle de «mahalle-i mescid-i Yiğit Ahmed» adını taşıyor (BA, TD 200, 26; N. Göyüoç, *Onaltıncı yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 7, 1988, 79).

²³ Koçhisar yakınındaki savaşta bulunmuştur (TSMA, E.8333/1).

²⁴ Koçhisar yakınındaki savaşta bu zat da bulunmuştur (TSMA, E. 8333/1).

Livâ-i Palu, Cemşid Bey²⁵ tasarrufunda,
Livâ-i Süleymâniyân, Şah Veled Bey Süleymânî,²⁶
Livâ-i Birecik, Tur Ali Bey Orçulu (اورچولی)²⁷,
Livâ-i Eğil, Kasım Bey²⁸ tasarrufunda,
Livâ-i Çermâk, Şah Ali Bey²⁹ tasarrufunda,
Livâ-i Hısn-ı Keyfa³⁰, Melik Halil Bey tasarrufunda,
Livâ-i Jere, Pir Kaya Bey tasarrufunda,
Livâ-i Çapukçur, Sultan Ahmed Bey tasarrufunda,
Livâ-i Fusûl (فصول), Hacı Bey tasarrufunda,
Livâ-i Hilvan, Şah Ali Bey tasarrufunda,
Livâ-i Bidlîs, Şeref Bey tasarrufunda,
Livâ-i Sason, Mehmed Bey³¹ tasarrufunda,
Livâ-i Cezîre³², Mir Bedreddin tasarrufunda,
Livâ-i Hizân, Davut Bey³³ tasarrufunda,
Livâ-i Siverek, Mir Muzaffer-oğlu tasarrufunda,

²⁵ Bu zat Diyarbekir'de Dağ-kapısı mahallesinde bir hamam yaptırarak (1550 tarihlerinde) «Demir-kapa dimekle marâf derbend ağzında» yaptırdığı han ve tekkeye vakf etmiştir (BA, Ruhs 209, 47).

²⁶ Koçhisar yakınındaki savaşa iştirak etmişti (TSMA, E. 8333/1).

²⁷ Tur Ali Bey Akkoyunlu emirlerinden Ebubekir Bey'in oğludur (Bk. M. T. Gökbilgin, *XVI. asır başlarında Osmanlı Devleti hizmetindeki Akkoyunlu emirleri, Tarihî Mecmuası*, IX, 1951, 41). Tur Ali Bey'in sancak-beyi bulunduğu Birecik, Fırat nehri kenarındaki Birecik değildir, Mardin'in Derik, Urfa'nın Viranşehir kazalarının bulunduğu sahada XVI. yüzyılda aynı adı taşıyan bir başka sancak vardı. Bu sancığa bazı vesikalarda «Berricik» adını verildiği de görülmektedir (Bk. BA, TD 64, 347 vd.).

²⁸ Koçhisar yakınındaki muharebede bulunmuştur (TSMA, E. 8333/1; Ebü'l-Fazl Mehmed Efeodi, *agnî eser*, 88a).

²⁹ Şah Ali Bey de aynı muharebede bulunmuştur (TSMA, 8333/1; Ebü'l-Fazl Mehmed Efeodi, *agnî eser*, göst. yer).

³⁰ Hâlen Mardin'in Gercüş kazasının bir nahiyesi olup Hasankeyf denilmektedir.

³¹ Bıyıklı Mehmet Paşa ile Karahan arasında Koçhisar yakınında cereyan eden savaşta bulunmuştur (TSMA, E. 8333/1; Ebü'l-Fazl Mehmed Efeodi, *agnî eser*, göst. yer).

³² Bugünkü Cizre'dir.

³³ Hizan hâkimi Davut Bey de Diyarbekir havalisinin osmanlı hâkimiyetine girmesinde mühim hizmetlerde bulunmuştu (TSMA, E. 8333/1; Ebü'l-Fazl Mehmed Efeodi, *agnî eser*, 88a).

Livâ-i Berdîncî³⁴, Şah Ali Bey tasarrufunda,
Livâ-i Haytan (حيطان), Bekir Bey Bohtî tasarrufunda,
Livâ-i Zerikî, Mehmed Bey tasarrufunda³⁵,
Livâ-i Musul, Seydi Ahmed Bey Bohtî tasarrufunda,
Livâ-i Cüngüş, Halil Bey tasarrufunda,
Livâ-i Poşâdî (پوشادی), Saruhan Bey tasarrufunda,
Livâ-i Hâcûk (حاجوک), Sultan Ahmed Bey Hâcûkî tasarrufunda,
Livâ-i Sincâr, Feyyâz Bey tasarrufunda,
Livâ-i aşîret ve ulus, Yedigâr Bey tasarrufunda,
Livâ-i Genc, İsfahan Bey tasarrufunda.

Bu, 1520 tarihlerine ait taksimatı gösterdiği zannedilen³⁷ vesikaya göre, Diyarbekir Beylerbeyliği Bitlis'i, Musul ve Sincâr'ı, Güney-Doğu Anadolu'da yerleşik veya göçebe bir çok aşîret ve ulusları da ihtiva etmektedir.

Bu tip defterlerden yine Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndeki D. 5246'da da, muhtemelen 1526 tarihlerinde³⁸ «*velâyet-i Diyârbekir*» başlığı altında hayli ilgi çekici bir sıralama yapılmaktadır.

«*Livâ-i Âmid ve Mardin, be-nâm-ı Husrev Paşa, mîr-i mîrân,*
Livâ-i Harburt, be-nâm-ı Gâzî Kiran Bey, hâsıl: 400.000,
Livâ-i Arabgîr, be-nâm-ı Elvend Bey, hâsıl: 200.000,
Livâ-i Ruhâ, be-nâm-ı Mustafa Bey, hâsıl: 200.000,
Livâ-i Kiği, be-nâm-ı Mustafa Bey, hâsıl: 205.000,
Livâ-i Ergani, be-nâm-ı Mehmed Bey Menteşalu, hâsıl:
168.000,

³⁴ Aceba Siirt'in Barınç nahiyesi mi? (Bk. *Köylertimiz*, İstanbul 1928, 645).

³⁵ Mehmed Bey'in Zerikî (V. Minorski, *Kürtler*, I, VI, 1108'de Zraki şeklinde okunmaktadır) aşîreti reisi olduğu anlaşılıyor. İdris-i Bitlîsî tarafından Osmanlılar safına kazanılmıştı: (TSMA, E. 8388/1; Ebû'l-Fazl Mehmed Efendi, *aynı eser*, göst. yer).

³⁶ Koçhisar civarındaki savaşta bulunmuştur (TSMA, E. 8388/1; Ebû'l-Fazl Mehmed Efendi, *aynı eser*, 83a).

³⁷ Ö. L. Barkan, *aynı eser*, 308, not 1.

³⁸ Bu belgede Rumeli Beylerbeyi olarak gösterilen Kasım Paşa, Güzelce Kasım Paşa'dır ve Mohaç savaşının kazanılmasından sonra, bu vazifeye tayin olunmuş, kısa bir süre bu mevkiye kalmıştır (bk. F. Sümer, *Kasım Paşa, Güzelce*, I, VI, 387). Bu sebeple defterin 1526 tarihlerinde tertiplenmiş olduğu hükümüne varılmıştır.

Livâ-i Musul, be-nâm-ı İskender Beg bin Arânîd,
Livâ-i 'Ane ve Hit, be-nâm-ı Abdurrahman Bey veled-i Öksüz
Hacı Bey, hâsıl: 275.000,

Livâ-i Bîre³⁹, hâligâ hassdır,
Livâ-i aşâir-i ulus, hâligâ hassdır».

Yukarıdaki kısımda görüldüğü üzere, D.5246'da Diyarbekir Beylerbeyliği'ne, 1520 senesindeki taksimata nazaran, 'Ane ve Hit eklenmiş, Kemah, İspir ve Bayburd zikir edilmemiş, yani bu beylerbeylikle ilgisi kesilmiş bulunmaktadır. D.5246'nın «*vilâyet-i Kârdîstân*» başlığı altında kaydettiği 17 eyâlet⁴⁰ten 14'ü D.9772'den aynen nakl edilen listede vardır. Bunlardan da 3'ünün emirleri değişmiştir: Hisn-ı Keyfa'da Süleyman Bey (Melik Halil Eyyûbî'nin oğlu), Eğil'de Kasım Bey yerine Murad Bey, Zerikî aşîreti beyi Mehmed Bey yerine oğlu Şah-Kulu Bey. Diğer 11 eyâlette hiçbir değişiklik yoktur: Cezîre, Bidlis, Çemişkezek, Hizân, Sason, Palu, Çapakçur, Sincâr, Atak, Çermik, Hizo. Evvelki listede mevcut bulunmayıp da D. 5246'da kayıtlı üç eyâlet ise şunlardır: «*eyâlet-i Sorân, mîr Seyyid Bey* (tasarrufunda), «*eyâlet-i 'İmâdiye, mîr Hasan Bey* (tasarrufunda), «*eyâlet-i Mîr Zâhid veled-i İzzeddin Şîr⁴¹*. Bu 17 eyâletin de Diyarbekir Beylerbeyliği'ne bağlı ülkeler olduğunu söylemeğe lüzum yoktur.

Tercüman Yunus Bey⁴²'in 1527 de ve 1533'de Venedikte basılan risâlesinde⁴³, yine 1534'de İstanbul'a Venedik Balyozu⁴⁴ Daniello Ludovisi refakatinde gelen Benedetto Ramberti⁴⁵'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun teşkilâtından bahs eden eserinde -her iki risâle de aynı kaynağa dayanmaktadır⁴⁶ - imparatorluğun

³⁹ Bîre, 27 numaralı notta belirtilen Birecik (Berriyecek) olmalıdır.

⁴⁰ Eyâlet tabiri için bk. Halil İnalcık, *Eyâletler*, II, 740-3.

⁴¹ Bk. TSMA, D. 5246, 7a.

⁴² Bu zatra faaliyetleri için bk. M. Tayıp Gökbilgin, *Venedik devlet arşivindeki vesikalar külliyyatında Kanunî Sultan Süleyman devri Belgeleri, Belgeler*, Ankara, I, 1984, 151, 168-171.

⁴³ *Opera Nova la quale Dichiara* (A. H. Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*, 2. Baskı, An Arbor-Michigan 1959, 814 ve devamı).

⁴⁴ Balyoz tabiri için bk. M. Cavid Baysun, I, II, 291-5.

⁴⁵ *Libri tre delle cose de Turchi* (A. H. Lybyer, *aynı eser*, 239-61).

⁴⁶ A. H. Lybyer, *aynı eser*, 816.

idâri taksimatı meyanında verilen bilgiler arasında Diyarbekir Beylerbeyliği de yer almaktadır. On sancak olarak gösterilen bu idâri bölümde Bayburt, Erzurum, Bitlis, Musul, Ergani, Âmid, Harput, Mardin, Hısn-ı Keyfâ, «*Toljik ve Solgich*» isimleri birer sancak adı olarak belirtilmişlerdir.

Durumu bir de Tapu - Tahrir Defterlerinin verdikleri malumat ışığında incelemek lâzımdır. Diyarbekir ve havalisinde, Osmanlı İmparatorluğu'na ilhak olunduktan sonra, 1518 senesinde nüfus ve arazi tahriri yapılmıştır. Bu husus, İstanbul'da Başbakanlık Arşivi'ndeki 64 numaralı mufassal defterden anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi, mufassal defter «*her karigenin reâğâstı ve ösrü ve resmî ve enva'i mahsûlâtı yazılan defterdir*»⁴⁷. Bu defterin baş tarafında tahrir defterlerinde bulunması mutâd olan, tahririn kimin tarafından ve hangi tarihte yapıldığı hususundaki kayıt eksiktir. Bununla beraber, defterdeki her timar sahibine ait listenin sonunda «*tahrîren fi gurre-i Ramazan sene 924 (6 Eylül 1518)*» ibaresi bulunmaktadır⁴⁸. Bu da defterin mezkûr tarihte tanzim edildiğine tanıklık etmektedir.

Defterde, Diyarbekir vilâyetine bağlı her livâ ayrı bir bölümde yer almaktadır. Her birinin başında o livânın kanûn-nâmesi bulunmaktadır. Bu kanûn-nâmelerin ekserisinin mesnedini Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey (1453-1478) tarafından bu bölgede vaz olunan esaslar teşkil etmektedir⁴⁹. Bu husus, Haydar Çelebi Ruz-nâmesi⁵⁰'ndeki «*Diyarbekir'de Uzun Hasan kanunu mukarrer olmuş idi, gerü tekid olundu*» kaydını doğrulamaktadır. 64 numaralı Tapu Defterine nazaran adı geçen beylerbeyliğe bağlı livâlar şunlardır: Âmid livâsı⁵¹, Mardin livâsı⁵², Sincar livâsı⁵³

⁴⁷ Paris Bibl. Nationale suppl. tares no. 69, s. 45'den naklen H. İnalcık, *Sûret-i defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara 1954, Giriş XX, not 98.

⁴⁸ BA, TD 64, s. 289, 240, 246, 817 gibi.

⁴⁹ Bunun için bk. Ö. L. Barkan, *Osmanlı devrinde Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey'e ait kanunlar, Tarih vesikaları*, 1941, 91-106, 184-197; bu dergide yayımlanan kanun-nâmeler Ö. L. Barkan tarafından *XV ve XVI asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda zirâi ekonominin hukukî ve malî esasları. I. Kanunlar*, (İstanbul, 1948) adlı eserinde de neşr olunmuştur.

⁵⁰ Feridûn Bey, *aynı eser*, I, 478.

⁵¹ BA, TD 64, 1-202.

⁵² BA, *aynı defter*, 203-324.

⁵³ BA, *aynı defter*, 325-346.

(sancak-beyi: Bekir Bey), Berriyecik livâsı⁵⁴ (sancak-beyi: Tur Ali Bey), Ruhâ livâsı⁵⁵ (sancak-beyi: Piri Bey), Siverek livâsı⁵⁶ (sancak-beyi: Şefkat Bey), Çermik livâsı⁵⁷ (sancak-beyi: Şah Ali Bey), Ergani livâsı⁵⁸ (sancak-beyi: Ahmed Bey), Harput livâsı⁵⁹ (sancak-beyi: Ahmed Bey), Arabgir livâsı⁶⁰ (sancak-beyi: İskender Bey), Kığı livâsı⁶¹, Çemişkezek livâsı⁶² (sancak-beyi: Pîr Hüseyin Bey). Bunlardan Âmid livâsı «Paşa livâsı»'dır. Diyarbekir Beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa (ölm. 24 Muharrem 928=24 Aralık 1521)⁶³ Mardin sancagında senede 1.080.710 akça tutarında hassalara malikdir. Timarları münasebetiyle, yine 1518 senesinde Diyarbekirdeki bir kısım vazifelileri tesbit etmek mümkün olabilmektedir: Âmid kadısı Mevlânâ Abdullah Çelebi⁶⁴, Âmid kalesi dizdarı Hayreddin⁶⁵, Diyarbekir kethudâsı Bâli Bey⁶⁶, Âmid livâsı seraskeri Ali b. Yasavul⁶⁷. Diyarbekir timar defterdarının da bu tarihte Duhânî Çelebi olduğu, başka bir kaynaktan öğrenilebilmektedir⁶⁸.

1518 tarihine ait Tapu Defteri'nde sancak-beyi gösterilmeyen iki livâ Mardin ve Kığı'dır. Bunlardan ilkinin adını veren Mardin şehri, o tarihlerde, Diyarbekir Beylerbeyisi Bıyıklı Mehmed Paşa'nın hassaları arasında bulunmaktadır. Bu sebeple, buraya bir sancak-beyi tâyin edilmemiş olmalıdır. Lâkin, elimizde mevcut kaynaklarda Mardin şehrinde bulunması gereken voyvoda⁶⁹ hak-

⁵⁴ BA, *aynı defter*, 347-384.

⁵⁵ BA, *aynı defter*, 385-452.

⁵⁶ BA, *aynı defter*, 453-504.

⁵⁷ BA, *aynı defter*, 505-530.

⁵⁸ BA, *aynı defter*, 531-602.

⁵⁹ BA, *aynı defter*, 603-670.

⁶⁰ BA, *aynı defter*, 671-714.

⁶¹ BA, *aynı defter*, 715-754.

⁶² BA, *aynı defter*, 755-802.

⁶³ Bk. Basri Konyar, *Diyarbekir güliği*, İstanbul 1936, 199.

⁶⁴ BA, *aynı defter*, 114.

⁶⁵ BA, *aynı defter*, 117.

⁶⁶ BA, *aynı defter*, 175.

⁶⁷ BA, *aynı defter*, 81.

⁶⁸ Feridûn Bey, *aynı eser*, I, 498.

⁶⁹ Bu tabir için bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1948, 321, not 3; H. Sabanovic, *L'organisation de l'administration tarque en Serbie aux XV e et XVI e siècle*, *Istor. vestnik*, 1955 (3-4),

kında en ufak bir ize, işarete raslayamamaktayız. Kiği sancak-beyinin ismine tesadüf edilememesi sebebi ise belli değildir.

Diyarbakır Beylerbeyliği'ne ait bir diğer Tapu-Tahrir defteri de 932 (1526) tarihini taşımaktadır⁷⁰. Bu icmâl defterinin tetkikinden Diyarbakır Beylerbeyliği'nde, 1518 senesindeki teşkilâtı ile mukayese edilince, bazı idarî değişiklikler olduğu ortaya çıkmaktadır. Berriyecik livâsı bir kaza haline getirilerek Mardin sancağına bağlanmış⁷¹, buna karşılık olarak bu beylerbeyliğe üç liva bağlanmıştır: Musul⁷², Ane ve Hit⁷³, Deyr ve Rahbe⁷⁴. Hısn-ı Keyfâ⁷⁵ ve Siirt⁷⁶'de birer müstakil kaza olarak Diyarbakır Beylerbeyliği tasarrufunda görünmektedirler. Diğer livâlar idarî hüviyetlerini aynen muhafaza etmişlerdir.

Bu defterin diğer bir özelliği, içerisinde Diyarbakır Beylerbeyliğine ait genel bir icmal bulunmasıdır⁷⁷. Bu icmâlde Diyarbakır Beylerbeyliği'nde 1 mîr-i mîrân, 13 mîrlivâ, 22 kadı ve 16 dizdar bulunduğu kayd olunmaktadır. Âmid'in «Paşa livâsı», Mardin'de de sancak-beyi bulunmadığı göz önünde bulundurulursa, 1526 tarihinde Diyarbakır Beylerbeyliği'nin on beş livâdan müteşkil olduğu neticesine varılır. Bu vilâyetin beylerbeyisi, evvelce Karaman Beylerbeyisi iken, Diyarbakır ve havalisinin fethinde Bıyıklı Mehmed Paşa ile birlikte, mühim rol oynayan Husrev Paşa'dır. Diyarbakır vilâyet kethudâsı Ca'fer Bey⁷⁸, defterdar Haydar Bey⁷⁹, Amid livâsı mîr-alayı Hasan Bey⁸⁰, ser ulûfeci Haydar⁸¹, ser-çavuşân-ı Diyarbakır Mahmut Ağa⁸², Âmid livâsı seras-

59-78; Mustafa Akdağ, *Celâli isyanlarında Büyük Kaçganlık, Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara, 1964, I, 11; Hâtil İzalecik, Âdâle-nâmeler, Belgeler, Ankara, II, (1967), 145'de indeks.*

⁷⁰ BA, TD 998.

⁷¹ BA, aynı defter, 52-58.

⁷² BA, aynı defter, 72-90.

⁷³ BA, aynı defter, 229-243.

⁷⁴ BA, aynı defter, 244-247.

⁷⁵ BA, aynı defter, 250-263.

⁷⁶ BA, aynı defter, 270-278.

⁷⁷ BA, aynı defter, 279-280.

⁷⁸ BA, aynı defter, 10.

⁷⁹ BA, aynı defter, aynı yer.

⁸⁰ BA, aynı defter, 12.

⁸¹ ve ⁸² BA, TD 998, 16.

kerleri Mehmed ve Hâbil⁸³, Husrev Paşa'nın kapucu-başısı Ca'fer isimlerindeki zatlardır. Bunların vilâyet dahilindeki muhtelif köy ve mezraalarda timarları vardır.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndeki iki defter ile Yunus Bey'in ve Ramberti'nin verdiği bilgileri Tapu - Tahrir defterlerindeki ile karşılaştırsak, aralarında ehemmiyetli farklar olduğu görülür. D.9772'de Diyarbakır Beylerbeyliği'ne bağlı bir livâ olarak kayd edilen Bayburt, bulunduğu bölgenin daha 1517'de yapılan tahririnde Erzincan ve Kemah ile birlikte birer vilâyet olarak zikir edilmektedir⁸⁴, Diyarbakır Beylerbeyliği ile bir ilişiği olmasa gerekir. Bayburt'un Diyarbakır Beylerbeyliği'ne bağlı sayılması, muhtemelen, Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Diyarbakır'e tayininden önce, Bayburt ve Erzincan taraflarında olmasından doğmuş olmalıdır. Kemah için de aynı şey söylenebilir. Karaçin oğlu Ahmed Bey'in Kemah sancak-beyi iken Diyarbakır havalisinin Osmanlı İmparatorluğu'na katılması sırasındaki büyük faaliyetlerinden dolayı, Kemah da Diyarbakır Beylerbeyliği'ne merbut zannedilmiştir, denilebilir. Ramberti'nin ve Yunus Bey'in istifade ettikleri müşterek kaynaktan da aynı hataya düşülmüş olsa gerekir.

D. 9672 ve D. 5246 numaralı defterlerde, Ramberti ve Yunus Bey risâlelerinde yukarıda işaret olunan yanlışlara rağmen, faydalı ve tamamlayıcı bilgilere de tesadüf olunmaktadır. Sancak-beylerine dâir verilen isimler bu hususa misal teşkil ederler. Bununla beraber, divan azâlarına ve ilgili devlet adamlarına muhtıra kâbilinden hazırladıkları tahmin edilen bu cetveller⁸⁵ birer resmi vesika addedilemezler. Dolayısı ile, Osmanlı İmparatorluğunun idarî taksimatı için de yeterli sayılamazlar⁸⁶.

⁸³ BA, aynı defter, 16-17.

⁸⁴ BA, TD 60, 141-163. Buradaki vilâyet tabiri «bölge, bevali» yerine kullanılmıştır.

⁸⁵ Krş. M. Tayyib Gökbilgia, *Kanani Sultan Süleyman devri başlarında Rumeli egaleti, liodları, şehir ve kasabaları, Belleten, XX, 1956, 249.*

⁸⁶ Ö. L. Barkan (aynı eser, 264, not 22) da osmanlı arşivlerinde rastlanan bu kabil cetveller ile Tapu Defterleri arasındaki farklı duruma işaret etmektedir.